

varea solidarității de obște sătească liberă, cu ponderea ei variabilă încă foarte controversată (mai ales la Bizanț), și în care se dezvoltă formele de dependență în parte legate și de colonatul sec. II—IV, cu dubla lui origine servilă și liberă (P. Collinet).

Pentru definirea marii majorități a sistemelor economice antice, autorul folosește o terminologie din care lipsește tocmai termenul de sclavagist, nu apare cel de feudal³, dar abundă cel de *dirijism* (p. 23: Egiptul), *liberal de tip precapitalist* (p. 43: Mesopotamia), *capitalism liberal comercial* (p. 32: Cartagina), « véritable système capitaliste », avind ca scop « comme dans tout système capitaliste⁴, la recherche du plus grand profit » (p. 35—36: Atena); « les débuts d'une exploitation capitaliste » (p. 51: domeniul lui Cato censorul); triumful *capitalismului comercial* (p. 55: Republica romană). Capitalismul modern, industrial, inseparabil de crizele ciclice și întemeiat pe o bancă de stat (p. 66), a fost necunoscut antichității, notează în mod repetat autorul.

Nu e locul să insistăm aici asupra poziției cu totul diferită a istoriografiei române în această problemă de terminologie, care este și una de fond. Poziția autorului se clarifică în general prin explicațiile de la p. 216—217, unde se răspunde negativ la întrebarea dacă economia sec. XI—XIV a fost sau nu capitalistă. Tot acolo se dă o definiție *tutoristă* a capitalismului, amintindu-se că s-au propus 18 astfel de definiții⁵, după una din ele (*capitalism* = folosire și investire de capital) toate economiile fiind capitaliste. Analiza pentru lumea medievală (p. 217) ni se pare mai nuanțată decât imaginea care rezultă pentru antichitate⁶ din terminologia citată.

În mod evident, cum rezultă și din considerațiile de la p. 216—217, problema caracterizării sistemelor economice antice rămâne legată de acordul asupra unei definiții valabile a noțiunii de capitalism.

Cu calitățile de realizare unanim recunoscute, cu o serie de prețioase interpretări originale, și cu poziția metodologică și de concepție generală mai sus indicată, manualul prof. J. Imbert va reține atenția istoricilor noștri. El dovedește o operă interesantă, care stimulează examenul critic și independent al problemelor, și pînă la urmă deschisă dialogului atît de necesar între diferitele concepții istoriografice care se confruntă în vremea noastră, cu atît de vaste implicații.

Valentin Al. Georgescu

LUIGI CAPOGROSSI COLOGNESI, *Ricerche sulla struttura delle servitù d'acqua in diritto romano* (Quaderni di « Studi senesi », raccolti da Domenico Maffei, 14), Giuffrè, Milano, 1966, 201 p.

Lucrarea de față nu este decît un recent exemplu (vezi StCl, IX, p. 365—368) al succeselor pe care fecunda romanistică italiană le realizează constant în afirmarea științifică a tinerilor cercetători. Deși restrîns, subiectul era potrivit pentru o tratare monografică, dată fiind importanța

³ Folosit în istoria socială a antichității (Egipt, Mesopotamia, Sparta) de mulți istorici nedeterminiști.

⁴ Sublinierea noastră.

⁵ Cf. și acest pasaj semnificativ (p. 66): « S-a pretins uneori că a existat identitate de dezvoltare între sistemul financiar antic, roman în particular, și capitalismul financiar modern. Se pare că această comparație este falsă: diferența principală între cele două forme de capitalism este absența unei bănci de stat la Roma ».

⁶ Autorul folosește indeosebi definiția capitalismului în funcție de profitul maxim, de rolul industriei și mașinismului, de existența unui salariat organizat.

lui economică, larga bază documentară și bogata literatură ce putea fi supusă unei confruntări critice. Autorul dovedește o vastă erudiție de bună calitate (inclusiv literatura veche pînă la glosatori, lipsind însă contactul cu producția romanisticii și istoriografiei antice neoccidentale), putere de analiză juridică a textelor (precaută în materie de interpolații), spirit de sinteză în reconstituirea dezvoltării istorice.

Titlul apare mai larg decît conținutul. Dreptul postclasic și iustinianeu nu este abordat, iar străvechiul drept este numai implicat în analiza care începe cu *ucleres*, terminîndu-se cu sec. I—II e.n., și care se limitează la conceptul general (*struttura*) al servituții studiate. Studiul începe (cap. I) cu particularitățile juridice ale servituții de apeduct (*s. de a.*) în dreptul clasic, urmărindu-se (cap. II) introducerea regulii privitoare la *caput aquae* (prețioase dezvoltări despre *caput-fons* în notele 40—44) și la perpetuitatea apei, precum și (cap. III) constituirea servituțiilor de *aquae haustus* și *adpulsus pecoris* ca figuri autonome. Abia în cap. IV se înfățișează retrospectiv afirmarea treptată a servituții de apeduct ca drept de luare și aducere a apei, studiîndu-se concepția dreptului republican despre o servitute de *aqua aestiva* distinctă de cea de *aqua quotidiana*. Importanței contribuții a lui Labeo i se consacră un capitol (V).

Concluzii ample (cap. VI) și o excelentă tablă de izvoare (juridice, literare și epigrafice, p. 194—201), lipsind necesara bibliografie, întregesc lucrarea, concepută în primul rînd ca un studiu aprofundat de istorie a tehnicii juridice romane. Aspectele social-economice nu apar în planul lucrării, dar nu sînt omise în expunere și în construcția explicativă a autorului (vezi p. 185—187).

Rezultatele obținute sînt următoarele: În vremea lui Q. Mucius (inc. sec. I î.e.n.), *s. de a.*, *s. de a.*, ca drept de a lua și aduce apă fusese recunoscută, cu drept de proprietate asupra terenului, în sensul tezei lui Vogt (1874; 1883), larg acceptată în literatură (de Max Kaser, RPR, I, 1955, p. 125—126, ca indiciu de ceea ce acest autor numește *funktionell geteiltes Eigentum*). Înainte de Cicero, dreptul de *aquae haustus* a fost recunoscut ca o servitute independentă, pe care Alfenus (la finele Republicii) o mai lega de proprietatea asupra izvorului și de *servitus itineris*. Practica juridică prin vechile *leges mancipii* (*uenditionis*) a exercitat o acțiune conservatoare asupra unei evoluții complexe și contradictorii. Potrivit unor precise cerințe economico-sociale, Servius și Labeo, cu jurisconsultii anteriori lui Proculus, realizează o operă evolutivă remarcabilă. *S. de a.* este elaborată ca drept de a lua și aduce apă, iar *aquae haustus* și *adpulsus pecoris* devin servituți distincte. Ideea de proprietate asupra terenului folosit este părăsită, ca urmare a procesului general de eliberare a fondurilor de restricțiile servituțiilor prediale (vezi și studiul nostru, supra, p. 199). Acest proces ar explica suprimarea prescripției servituțiilor prediale (*lex Scribonia*, după 44 î.e.n.), deși autorul face interesante rezerve (n. 306). Acțiunea internă a sistemului juridic este relevantă, legîndu-se de întreaga elaborare unitară a servituțiilor, după epoca lui Labeo, ca *ius in re aliena* și ca un concept general (*servitus*). Din documentele epigrafice, ar reieși că, după Proculus, mai persistau structuri ale vechii scheme, iar autonomia privată permitea dobîndirea proprietății asupra izvorului și terenului de trecere. *Vetlers* ar apărea mai sensibili decît clasici cei îndeobște mult lăudați, la impulsul venit din practica juridică. Clasicii, în acest domeniu, ar fi fost angajați în elaborări teoretice și speculații doctrinale, dezinteresîndu-se de aplicarea concretă a instituțiilor juridice (p. 192). Astfel, autorul înclină să rețină teza recentă (1960) a lui Astuti (n. 314) că jurisconsultii clasici, realști și empiriști, «rămăseseră legați de schemele teoretice tradiționale din *libri iuris civilis* și *ad Edictum*, necercetînd toate raporturile funciare și agrare și nefruntînd noi probleme de construcție dogmatică». Este o pendulare de apreciere la care duce adesea efortul istoriografiei de a ocoli rutina. Interesul problemei este evident, și are nevoie de o analiză a rădăcinilor lui sociale și de largi verificări atente, pentru care actele practicii nu putem spune că abundă. Autorul lasă deschisă problema de a ști dacă schema generală a servituțiilor de trecere și apeduct se încadrează mai bine în noțiunea de *mancipium*, decît în cea evoluată de *dominium ex iure Quintium*.

Lucrarea se dovedește utilă și sugestivă, rod al unei temeinice formații științifice pe linia sobră a istoricismului critic care distinge romanistica italiană, după dispariția marilor animatori adesea discutați sau revizuiți (Bonfante, Riccobono, Albertario). Ea deschide autorului frumoase perspective de afirmare în probleme majore, a căror abordare este deja anunțată în repetate locuri ale prezentei monografii.

Valentin Al. Georgescu

JEAN GAUDEMET, *Indulgentia principis*, in Conferenze romanistiche, II, A. Giuffrè, Milano, 1967 (p. 1—45).

Această importantă cercetare de filologie juridică¹ despre *indulgentia principis* (mai departe: *i. p.*)² va interesa de-o potrivă pe filologii clasici și pe istoricii puterii și cultului imperial, ai dreptului fiscal postclasic și ai tehnicii juridice romane. Studiată recent cu bune rezultate³, *i. p.* în materie penală a fost lăsată de autor în afara cercetărilor sale de amănunt.

Imperiul roman, «dominat de persoana împăratului... reflectă contradicțiile omenești», ceea ce face că împăratul «se vrea generos» cu atât mai mult cu cât se afirmă puterea lui (p. 3). Fără a insista asupra trăsăturilor puterii imperiale și figurii împăratului (p. 3—4), autorul își propune să scruteze mobilele, formele și eficacitatea acestei generozități, sub unul din aspectele ei puțin studiate până acum, *i. p.*, analizind cronologic, în contextul lor social, textele literare, juridice, patristice și epigrafice care o conțin, fără a omite datele numismatice.

Cuvîntul apare la Cicero (care îl aplică lui Cesar) și la Seneca filozoful, ajungind să desemneze până la Antonini mai mult o calitate morală a împăratului identificat «par flatterie» cu această virtute divinizată și statuificată (p. 12). Nerva o consacră într-un act oficial (privind pe Domițian), pentru a deveni frecventă sub Severi și mai ales sub crudul Caracalla, apoi sub împărații militari⁴. Iavolenus, Scaeuola și Gaius o introduc în limba juridică, încercind s-o prezinte chiar ca sursă a unei norme de drept nou, deosebi cind era vorba de o normă mai largă decît cele existente⁵. La Paulus și Ulpianus *indulgentia* cu înțeles juridic este cunoscută, putînd fi însă referită la pretor sau la senat. Începînd cu Diocetian și pînă la mijlocul sec. V, *i. p.* devine o noțiune fundamentală în dreptul penal (dreptul de grație) și fiscal (degrevare de impozite), și mai rar în alte domenii. Un scurt epilog (p. 42—45) schițează soarta noțiunii după căderea imperiului în Occident. *Indulgentia* nu dispăre în Occident, unde este inegal folosită pînă în plin sec. VI. În codificarea lui Iustinian se păstrează un număr de texte vechi, care o utilizau (în C. și D.), dar este puțin folosită

¹ Această direcție de cercetare, pornind de la o *Worthbiographie* sau *istoria di una parola* (vezi subtitlul studiului lui T. Botelli, *Caritas*, în Riv. di filol. class., 28 (1950), 2, p. 117—141), ne poate da, ca în cazul de față, istoria unei noțiuni juridice, luminind procesul istoric și logic de formare a acesteia, precum și eficacitatea ei socială; și, mai departe, chiar valoarea ei stilistică.

² Conferință ținută în 1960.

³ Vezi Kleinfeller în RE, s.u. *indulgere*; W. Waldstein, *Untersuchungen zum röm. Begnadigungsrecht: abolitio, indulgentia, uenia*, Innsbruck, 1964, (și rec. noastră în Studii clasice, VIII (1966), p. 370—373).

⁴ Vezi n. precedentă și Ed. Cuq, în DAGR., s.u. *indulgentia*.

⁵ Cf. D., 24, 1, 42, Gaius (nouă formă de donație) sau D., 38, 8, 1, pr., Ulp. (b. p. unde *cognati*), de comparat sugestiv cu *Inst. Inst.*, 2, 25, pr. 1, unde introducerea codicilelor de către August nu este (încă?) referită la *indulgentia* acestuia.